

הפ"א הנחצית במלה אַפְדָּנוּ (דניאל יא, מה)*

ריצ'רד ש' שטיינר

הלומד מחברו... אפילו אות אחת צריך לנהוג בו כבוד, שכן מצינו כדוד מלך ישראל שלא למד מאחיתופל אלא שני דברים בלבד וקראו רבו אלופו ומיודעו (אבות ו, ג)

מפרופ' יהושע בלאו למדתי הרבה יותר משני דברים בלבד וחובה עלי לקרוא "רבי אלופי ומיודעי" במידה כפולה ומכופלת. לא אוכל לעולם לשלם לו כגמולו, אבל במאמר זה אנסה ללמדו "אות אחת" — פשוטו כמשמעו.

האות שהיא הנושא של מאמר זה היא הפ"א שבמלה אַפְדָּנוּ (להלן: פא"פ) המופיעה בדניאל יא, מה. החוקרים מסכימים שמשמעות המלה היא "הארמון שלו". הם גם מסכימים שהמלה אַפְדָּנוּ שאלה מן האירניות העתיקה; המלה ap(p)adāna מופיעה בה בהוראת "ארמון".¹

ההגייה המיוחדת של המלה הנ"ל נזכרת במספר מקורות קדומים. הקדום ביותר הוא הדיון על Apedno הנמצא בפירושו של היירונימוס לדני' יא, מה ד"ל:

Notandum autem quod cum pe litteram hebraeus sermo non habeat, sed pro ipsa utatur phe cuius uim graecum φ sonat --- in isto tantum loco apud Hebraeos scribatur quidem phe sed legatur pe.²

"יש להעיר שאף על פי שההגייה העברית איננה משמיעה את [ההגה המובע על ידי]

* מאמר זה מבוסס על הרצאתי במכון ללימודים מתקדמים ב"ט באייר תשמ"ד, יום העיון של קבוצת המחקר "מסורה, מסורות לשון והתורה הכלשנית של ימי הביניים" בראשותו של פרופ' ש' מורג. המחבר אסיד תודה לעמיתיו בקבוצה ולצוות של המכון על עזרתם בהכנת ההרצאה הזו.

1 ראה: O. Szemerényi, in: *The Bible World: Essays in Honor of Cyrus H. Gordon*, New York 1980, pp. 233-237.

2 ראה: Corpus Christianorum LXXV A (S. Hieronymi Presbyteri Opera I,5), p.935. לפי עצתו של פרופ' ד' ברגר, תיקנתי את הגרסה שם מ-littera ל-litteram בהתאם לרוב כתבי-היד ולדקדוק. הצירוף... sed legatur... scribatur מזכיר את הצירוף כתיב... וקרי.... האם היירונימוס מתרגם כאן את דברי מוריו היהודיים?

האות pe, אלא במקומו היא משתמשת ב־phe, שאת ערכו משמיע ה־φ היווני – [על כל פנים] במקום זה בלבד נכתב אצל העברים phe אבל נקרא "pe".³

במלים אחרות: פ־פ היא הפ־א היחידה במקרא שמימושה דומה ל־p הלאטיני, שהרי המימוש הרגיל של הפ־א בכל המקרא דומה ל־ph = φ.

קביעתו של היירונימוס היא דו־משמעית מכיוון שבזמנו היו שני מימושים ל־ph = φ.⁴ בלאטינית מאוחרת (דהיינו שפת הדיבור של היירונימוס) וביוונית ביוזטינית כבר הועתק מימושו של ph = φ מ־[p^b] ל־[f].⁵ אבל המימוש המקורי המשיך להתקיים ליד המימוש החדש כפי מלומדים כמו היירונימוס.⁶ ושמה יש לנסח את הדברים כך: המימוש של ph = φ אצל אדם מלומד הדובר לאטינית מאוחרת כמו היירונימוס היה [f] ביוונית המותכת (דהיינו, במלים הלאטיניות השאלות מן היוונית) אבל [p^b] ביוונית התקנית (דהיינו, במסורת הקריאה של היוונית הקלאסית).

לאיזה מימוש של ph = φ התכוון היירונימוס בקטע שלנו? מסתבר שהוא התכוון ל־[p^b]. אם טרח לכתוב utatur phe cuius uim graecum φ sonat לכתוב בפשטות utatur fe,⁶ הוא התכוון בוודאי להגה פחות ידוע לקוראיו מ־[f]. לא יתכן שהיירונימוס יעזר בשפה היוונית כדי לתאר לדוברי לאטינית צליל לאטיני פשוט וקדום, צליל שהוא חידוש ביוונית ושלא הכירו בו באסכולות שבקושטא.⁷

מצד שני, היירונימוס מתעתק את הפ־א לעתים קרובות ב־f.⁸ אין לטעון שכל התעתיקים האלה הם מעשה ידי סופרים שהמירו ph מקורי ב־f, שהרי מספר ניכר מהם מאוששים על ידי הסידור האלפביתי שבחיבורי היירונימוס האנומסטיים.⁹

נראה שהיירונימוס הכיר שני מימושים של הפ־א העברית שלא אחרי תנועה: [f] ו־[p^b]. הראשון היה בשימוש אצל הנוצרים, בעיקר בהגיית שמות מקראיים. בעברית מותכת כזאת,

- 3 אני אסיר חודה לפרופ' ברגר ולד"ר מ' ברנשטיין על עזרתם בתרגום קטע זה וכפירושו. הפירוש הניתן כאן מבוסס על מקבילות לקטע בכתבי היירונימוס האחרים. ראה: E. F. Sutcliffe, "St. Jerome's Pronunciation of Hebrew", *Biblica*, 29 (1948), p. 124, fn. 4
- א3 השרוה גם: G. Janssens, *Studies in Hebrew Historical Linguistics Based on Origen's Secunda*, Leuven 1982, p. 45
- 4 ראה: R. G. Kent, *The Sounds of Latin*, Baltimore 1932, p. 56; C. H. Grandgent, *Introduction to Latin Vulgar*, Madrid 1963, p. 209; C. M. Carlton, *A Linguistic Analysis of a Collection of Late Latin Documents Composed in Ravenna Between A. D. 445-700*, The Hague 1973, pp. 132-133 ראה גם ההערה הבאה.
- 5 ראה: E. H. Sturtevant, *The Pronunciation of Greek and Latin*, Philadelphia 1940, pp. 84-85 דבר זה שהמימוש המקורי של ההגאים המנושפים האחרים המשיך להתקיים כפי היירונימוס ושהעביר את המימוש המנושף הזה לכ"ף ולח"ו אפשר ללמוד מדבריו במקום אחר. ראה: Sutcliffe, p. 125, fns. 3-4
- 6 כתביידי אחרים גורסים utatur fe cuius uim graecum φ sonat אבל ברור שגרסה זו איננה מקורית.
- 7 ראה: Sturtevant, p. 84
- 8 ראה: C. Siegfried, "Die Aussprache des Hebräischen bei Hieronymus", *ZAW*, 4 (1884), pp. 63-64; P. E. Kahle, *The Cairo Geniza*, Oxford 1959, pp. 181-182
- 9 ראה: Siegfried, p. 64

אין פלא שהועבר לפ־א המעתק שחל בהגיית ph = φ (או, ליתר דיוק, שלא פסח המעתק על הקרויות של ph = φ שמקורן בפ־א העברית).⁹ השני היה בשימוש בעברית של היהודים דוברי הארמית.

מן האמור לעיל יוצא שהמימוש המיוחד של פ־פ איננו עומד בנגוד ל־[f] אלא ל־[p^b]. ואם כן הדבר, הייחוד שלו איננו בזה שהוא סותם, כפי שסברו חוקרים רבים,¹⁰ אלא בזה שהוא נשמע בלתי־מנושף לדובר לאטינית.

האם היתה פ־פ זהה לעיצור p הלאטיני הבלתי־מנושף, כפי שהניח בר,¹¹ או רק דומה לו? מסתבר שהיירונימוס מימש את פ־פ בדיוק כמו ה־p הלאטיני, אבל ספק אם כך עשו גם היהודים דוברי הארמית. לפי דעתי, ההגייה היהודית של פ־פ יוצאת מבדיקת שיטת התעתיק הכללית של היירונימוס:

שפתי	שיני	ווילוני
ב ← b	ד ← d	ג ← g
פ ← f, ph	ת ← th	כ ← ch
(א)פ(דנו) ← p(edno) (A)	ט ← t	ק ← c

מן הטור הווילוני והטור השיני אנו למדים שהיירונימוס משתמש בסותמים הבלתי־מנושפים של הלאטינית כדי לתעתק את הסותמים הנחציים של העברית. לפי דעתי, כלל זה תקף גם בטור השפתי, וז"א שפ־א היתה נחצית. עוד ידובר על זה להלן. המקור השני העוסק בהגיית המלה אפרוה הוא פירוש רס"ג לספר יצירה, פרק שני ב', ח"ל:

וְלֶךְ אֵן קוּמָא אַתְּצַל בְּנָא אַנְהִים יַעְלֻנְהָא מִכְּ חַרְפָּא וְלֶךְ בָּאֵן יִבְתְּדוּן בְּהִדָּה אֲלֻכְבִּי וְיִצְמֹן אֲלִיהָ אֲלֻזְ אֲלֻמְצָאֵעָפָה וְיִצְמֹן אֲלִיהָ אֲלֻזְ נִגְמָתָא אַעֲנִי קַמְךָ וּפְתַח וְחַלְמִי וּסְגוּלָּא וְחַרְקִי וְצַרִי וְשַׁרְקִי וְתַצִּיר לֹז וְיִזְיָדוּן אֲלֻצָּאָד וְאֲלֻטָּא וְאֲלֻפִי כְּקוּלְךָ אֲפַרְדְּנוּ וְאֲלֻלָּאִים כְּקוּלְךָ אֲלֻלָּאִים וְאֲלֻגִּים כְּקוּלְךָ גָּאֲבֵר וְאֲלֻשִׁין כְּמָא יִכּוֹן פִּי כְּלָאִים אֲלֻפֵּרְסִי פְתַצִּיר מִכְּ חַרְפָּא... וְאֻמָּא אֲלֻזְ אֲלֻבּוֹאֲקִי פּוֹגְדָתָא כֻלְ וְאֻחַד מְנַהָא מְסַתְרָקָא מִן בִּין חַרְפִּין אֻמָּא אֲלֻצָּאָד וְאֻלְטָא פִיסְתְרָקָאֵן פִּי מָא בִין אֲלֻדָּאֵל אֲרַפִּי וְאֻלְצָאָד וְאֻלְטִיתָא וְאֻמָּא אֲלֻלָּאִים אֲלֻצְכֻמָּה פִפִּי מָא בִין אֲלֻלָּאִים אֲלֻמְרֻסְלָה וְאֻלְנֹן וְאֻמָּא אֲלֻפִי אֲלֻצְלָבָה פִפִּי מָא בִין אֲלֻבִּי וְאֻלְפִי אֲלֻדְגֵשׁ וְאֻמָּא אֲלֻגִּים פִפִּי מָא בִין אֲלֻגִּימָל וְאֻלְיוּד... וְאֻלְשִׁין אֲלֻתְקִילָה פִפִּי מָא בִין אֲלֻשִׁין וְאֻלְגִּים.¹²

- א9 המעתק שחל אחר כך בהגיית j תחילית בשפות הרומניות הועבר לא רק ליוויד של שמות מקראיים כמו Joseph ו־Jacob אלא גם ליוויד של העברית השלמה אצל היהודים.
- 10 זיגפריד, קהלה, סוטקליף, ועוד. וראה כבר: H. Graetz, "Die ursprüngliche Aussprache des פ-Lautes : im Hebräischen", *MGHJ*, 30 (1881), pp. 511-514
- 11 ראה: J. Barr, "St. Jerome and the Sounds of Hebrew", *JSS*, 12 (1967), pp. 12-13
- 12 ראה: J. Derenbourg, "Manuel du lecteur", *JA*, 1870 pp. 515-517; M. Lambert (ed.), *Commentaire sur le Séfer Yesira par le Gaon Saadya de Fayyoun*, Paris 1891, pp. 42-43, 64-65; י" קאפח, ספר יצירה עם פירוש רבנו סעדיה גאון, ירושלים תשל"ב, עמ' עד-עה.

קוליים.¹³ מן הנסיון שלי עם תלמידים, אני יכול להעיד שגם את הטא הנחצי של הערבית שומעים קולי, מפני שהוא בלתי־מנושף. אבל למה לנו להביא ראיות מרחוק? הלא המייסד של הפונטיקה הערבית, סיכויה בעצמו, מתאר את הטא והדאל כמהמוסה בנגוד לתא שהיא מְגוּרָה, אף על פי שמסתבר שהיתה הטא עיצור בלתי־קולי,¹⁴ והגדול שבין חוקרי הפונטיקה הערבית בזמננו, חיים בלנק ז"ל, קבע שהרושם האקוסטי של ה-[t] הבגדאדי הבלתי־מנושף הוא "באמצע בין [d] ל-[t]".¹⁵

מן האמור למעלה, אין להכריע אם חוסר הנישוף הוא התכונה המאפיינת של פא"פ אצל רס"ג או שמא הוא רק לוואי של תכונה אחרת של פא"פ, דהיינו הנחציות. לרוע המזל, גם המונח צלבה איננו עוזר לנו להכריע. מונח זה איננו רגיל בערבית בשימוש פונטי. המומחים שאיתם התייעצתי אינם מכירים אותו בשימוש זה. כמילונים מצאתי אמנם את הצירוף צות צליב¹⁶ אבל ספק אם צירוף זה מוסב על הגיית עיצור. אין לי, אפוא, ראיה חד־משמעית מתיאורו של רס"ג שפא"פ היתה נחצית בזמנו. ככל זאת ראוי לציין שדרנבורג, שהוציא לאור את הקטע הזה לראשונה, סבור שפא"פ "משלימה את סדרת הסותמים שהקו"ף מייצגת את הוילוני ממנה, הטי"ת השני...".¹⁷

ראיה יותר ברורה לנחציותה של פא"פ בזמנו של רס"ג אפשר להביא מפירושו של דונש בן תמים (בן דורו של רס"ג) לספר יצירה, וז"ל לפי אחד מתרגומיו העבריים ששרדו:

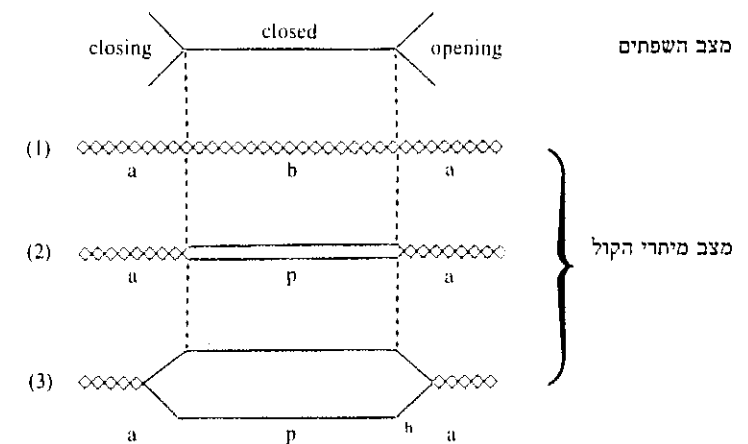
ויש אצל הערביים הברות שאינם נמצאות אצל העבריים, והם הצאד מן קציב והטא מן עטים. פי' קציב שבט או שרביט ונכתב בצדי ונקודה מלמעלה והיא הברה בפני עצמה וגם היא דומה להברת דלת ברפי. ופי' עטים עצום ונכתב בטית ונקודה מלמעלה והיא הברה בפני עצמה וגם היא דומה להברת דלת ברפי... והיה רבנא יצחק בן רבנא שלמה ז"ל אומר כי יש בלשון העבריים אצל הטבריים הטא והצאד והיה קורא ויטע אהלי אפֿטנו. והיה מיסד הטא כלשונו והיא בכתב דלת. והיה קורא ויצרכו את לשונם (יר' ט', ב') והיה מייסד הצאד בלשונו והיא בכתב דלת. וכל זה למה מפני שהיה בקי בקריאת בני טבריה.¹⁸

ידיעה דומה, אולי מבוססת על הקטע המובא למעלה, נמצאת בספר מגן אבות לר' שמעון בן צמח דוראן, וז"ל:

"וזה מפני שהגיע אלינו שאנשים מסוימים עושים אותם ארבעים ושתיים אותיות, בזה שהם מתחילים בעשרים ושתיים אלה ומצרפים להן את שבע הכפולות ומצרפים להן את שבע התנועות ר"ל קמץ ופתח וחלם וסגול וחרק וצרי ושרק ונעשו לוֹ ומוסיפים את הצאד והטא והפי' כאמרך אפדנו והלאם כאמרך אללה והגים כאמרך גאכר והשי"ן כפי שהוא בלשון הפרסים ונעשו ארבעים ושתיים אותיות... ואשר לשש הנוטרות, מצאתי שכל אחת מהן גנוכה בין שתי אותיות. אשר לצאד ולטא הרי הן גנוכות בין הדל"ת הרפויה והצד"י והטי"ת. אשר ללאם המעובה הרי היא בין הלמ"ד הקלה והנו"ן. אשר לפ"י הקשה (אלצלכה) הרי היא בין הבי"ת והפ"י הדגושה. אשר לגים הרי היא בין הגימ"ל והיו"ד... והשי"ן הכבדה הרי היא בין השי"ן והגים".

הקטע הזה מלמדנו שבתקופתו של רס"ג פא"פ היתה עדיין שונה מהפ"א הדגושה הרגילה (ואין צריך לומר, הרפויה). בנוסף לזה, הוא מלמדנו שהיה לפא"פ מימוש קשה (צלב בערבית) שהוא בין מימושה של הפ"א הדגושה הרגילה למימושה של הבי"ת. לפי דעתי, יש לפרש תיאור זה על פי ההנחה הסבירה שהפ"א הדגושה היתה עדיין מנושפת בתקופתו של רס"ג. אם כן, מסתבר שהגה שבינה ובין בית דגושה הוא פ"א בלתי־מנושפת. הצירוף הבא מראה שמבחינה ארטיקולטורית, עיצור [p] בלתי־מנושף תופס מקום ביניים בין [p^h] מנושף לבין [b] קולי:

השוואה בין 1 "קולי", 2 "בלתי־קולי בלתי־מנושף", 3 "בלתי־קולי מנושף"

יש לשים לב שבהגיית העיצור [p] הבלתי־מנושף, הקוליות מתחילה ברגע של פתיחת השפתים, ואילו בהגיית [p^h] מנושף הקוליות מתחילה אחרי פתיחת השפתים, ובהגיית [b] הקוליות מתחילה לפני פתיחת השפתים.

גם מבחינה אקוסטית, תופס העיצור [p] הבלתי־מנושף מקום ביניים. ידוע שדוברי האנגלית שומעים את הסותמים הבלתי־קוליים הבלתי־מנושפים אשר בהודית (הנרית)

13 ראה: W. S. Allen, *Vox Latina*, Cambridge 1965, p. 12.
 14 ראה: S. H. Al-Ani, in: S. H. Al-Ani (ed.), *Readings in Arabic Linguistics*, Bloomington 1978, p. 104; H. Blanc, in: *Readings*, pp. 129, 134; id., in: *Proceedings of the International Conference on Semitic Studies*, Jerusalem 1969, pp. 24-25.
 15 ראה: Id., in: *Readings*, p. 142, fn. 27.
 16 ראה: חגאי אלערוס, מהד' אבראהים אלסאמראי, כוית 1967, עמ' 208b, ועוד.
 17 ראה: Derenbourg, p. 517.
 18 ראה: J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, New York 1972, p. 670, fn. 106. והשווה ל' דוקעס, קונטרס המסורת, טיבינגען תר"ו, עמ' 9, 73; מ' גראסכברג, ספר יצירה עם פרוש אבוסהל דונש בן תמים, לונדון תרס"ב, עמ' כב'.

ויש בלשון ישמעאל טי"ת רפה והיא מהבינוניים שהיא ממוצעת בין קריאת ד' לט' ואומרי' כי קבלה היא כי קריאת ד' של ויטע אהלי אפדנו היא בקריאת הט' הרפה שבלשון ישמעאל.¹⁹

המקורות האלה מלמדים אותנו שיצחק ישראלי, הרופא הידוע שהיה מורו של דונש בן תמים, היה מממש את הדל"ת הרפויה שבתביה אפדנו כמו שהיה מממש את הט"א הערכי הנחצי, דהיינו [ð]. מימוש זה, הבא במקום המימוש הרגיל כדאל הערכי הבלתי-נחצי, דהיינו [d], נראה תמוה, אבל הוא מתפרש בקלות על פי ההנחה שפא"פ היתה נחצית. ידוע שבלהגים ערביים רבים הגה פשוט, העומר בסמיכות אל הגה נחצי, נעשה גם הוא נחצי.²⁰ למשל, במלה המצרית [raḥaḥu] "הוא קושר אותו", [b] פשוט נעשה נחצי בגלל ה-[r] הנחצי (ואולי גם בגלל ה-[r]);²¹ ובמלה [rafaḥa] "בבקשה", [l] פשוט נעשה נחצי בגלל ה-[d] הנחצי. אין ספק שתופעה זו נמצאת בפעולה בקריאתם של יצחק ישראלי ומוריו, שהיו דוברי ערבית. הנחציות שבמלה אפדנו התשפטה מהפ"א אל הדל"ת.²¹ הפתרון הזה איננו חדש. את האפשרות של השפעה של עיצור אחד על השני העלה כבר דרנבורג (בסימן שאלה), אלא שהוא השאיר סתומה את שאלת כיוון ההשפעה.²² תלמידו, למברט, שיער שהדל"ת השפיעה על הפ"א,²³ אבל ברור שההשפעה פעלה בכיוון ההפוך. יש לנו, אפוא, ראיה תזקה למדי שבמאה העשירית, פא"פ היתה נחצית, כלומר, לא רק בלתי-מנושפת אלא גם מולולנת, מתוחה, וכו'. כפי שצינתי למעלה, אני סבור שכבר במאה הרביעית היתה פא"פ נחצית, אלא שבתקופה ההיא, עדיין היה לנחציים מימוש המסודק המקורי.

כאן הגענו לבעיה המרכזית של מחקרנו, שהיא, בלשונו של דרנבורג: "אין אנו מסוגלים לומר מדוע יש פ"א מיוחדת במלה אפדנו".²⁴ לנו נראה שיש לבעיה פתרון פשוט. לפי כל העדויות, העיצור ק האירני היה בלתי-מנושף. ראשית כל, הגה זה מתיחס אך ורק ל-ק הבלתי-מנושף של הפרוטו-הודו-אירופית, מכיוון שה-*ph* המנושף של שפה זו הפך ל-*f* באירנית העתיקה.²⁵ שנית, הוא מתועתק באופן עקבי למדי בכל המצבים (כולל בין תנועות) על ידי ה-*π* היווני (לעולם לא על ידי ה-*φ* היווני) ועל ידי ה-*ק* הארמני (רק לעתים רחוקות

19 ראה: ר' שמעון בר' צמה דוראן, מגן אבות, ליוורנו תקמ"ה, דף נג, עמ' א. אני אסיר תודה לפרופ' ס' הופקינס על שהפנה את תשומת לבי למקור זה ולהערה של מן המובא לעיל.

20 ראה: S. Ghazeli, "La coarticulation de l'emphase en arabe", *Arabica* 28 (1981) pp. 251-277. R. D. Hoberman, "Parameters of Emphasis: Autosegmental Analyses of Pharyngealization in Four Languages", *Journal of Afroasiatic Languages*, 2 (1989), 73-97.

21 ראה: E. Abdel-Massih, et al., *A Comprehensive Study of Egyptian Arabic*, Ann Arbor 1979, vol. 3, p. 76.

22 ראה גם דיונון על המעטק הסורי מתתפיס < מתתפיס כנספח שלהלן.

23 ראה: Derenbourg, p. 518, fn. 1.

24 ראה: Lambert, p. 64, fn. 3.

25 ראה: Derenbourg, p. 518.

26 ראה: W. Brandenstein and M. Mayrhofer, *Handbuch des Altpersischen*, Wiesbaden 1964, pp. 36-37.

על ידי ה-*κ*) ברשימות המלים השאלות והשמות שנערכו על ידי הנין,²⁶ שמיט,²⁷ והובשמן.²⁸ למשל, המלה האירנית *xšaθrapā*, הידועה בצורתה העברית אחרדפן, מתועתקת *εξατράπης* ו-*σατράπης* ביוונית,²⁹ והמלה *ap(p)adān(a)* עצמה מופיעה בארמנית בצורת *aparan-k*³⁰ (יש לשים לב ש-*[ð]* מתפתח ל-*[r]* בארמנית).³¹ אפשר היה להביא עוד עשרות דוגמאות מן היוונית ומן הארמנית אבל נדמה ששתי דוגמאות אלה מספיקות ללמד על הכלל כולו: ה-*ק* האירני היה בעיקרו בלתי-מנושף.

היהודים מסרו את ה-*ק* הבלתי-מנושף הזה כפ"א מיוחדת. אפשר שבתחילה היתה פ"א וחקיקי נאמן של העיצור ק האירני הבלתי-מנושף — צליל זר שאול כמות שהוא. מימוש זה של פא"פ, אם אכן היה קיים אי פעם, הוחלף במרוצת הזמן במימוש נחצי. כבר הבאנו ראיה למעלה, שמימושו של פא"פ היה נחצי במאה העשירית. יש להניח שמימוש נחצי זה דחה את המימוש האירני הבלתי-מנושף בתקופה הרבה יותר קדומה. חוסר נישוף שאיננו מלווה בנחציות הוא לגמרי זר לשפות השמיות, אבל פ"א נחצית אינה זרה להן, שהרי, אף על פי שהיא איננה חלק מהמורשה הפרוטו-שמית, מכל מקום היא ממלאת פער בלוח ההגאים הפרוטו-שמי, שחסר בו הגה נחצי בטור השפתי. בחבשית, כידוע, נתמלא פער זה ב-*pait* הנחצי, ששימושו העיקרי לתעתק את ה-*π* הבלתי-מנושף במלים שאולות מן היוונית.³² ומסתבר שכך קרה גם בדיאלקטים ארמיים שונים ובלשון חכמים (ראה נספח). שימור הפ"א הנחצית שבמלה אפדנו הוא השג מרשים של אנשי טבריה. עד כמה הוא מרשים אפשר לשפוט מהתרגום היווני לספר דניאל המיוחס לתיאודוטיון. תרגום זה איננו מתרגם את המלה אפדנו אלא מתעתק אותו *εφαδανω* ב-*φ* היווני המנושף.³³ התעתיק הנכון ב-*π* היווני = ה-*ק* הלאטיני נשתמר רק במסורת הלוקיאנית (*απαδανω*)³⁴ ואצל היירונימוס (*Apedno*).³⁵

אמור מעתה, מסורת הגיית פא"פ היתה כבר רופפת בתקופה הרומאית ואף על פי כן, הצליחו בעלי המסורה לשמר אותה עד למאה העשירית. אפילו המעבר שחל בינתיים, בהשפעת הערבית, מן המימוש המקורי המסודק של הנחציות אל המימוש המולולן לא גרם להשתכחות ההיגוי הנחצי של פא"פ.

אפשר, אמנם, לטעון שהשג זה נתאפשר על ידי קיום המלה אפדנא בשפתם המדוברת

26 ראה: W. Hinz, *Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferungen*, Wiesbaden 1975, passim.

27 ראה: R. Schmitt, "Medisches und persisches Sprachgut bei Herodot", *ZDMG* 117 (1967), pp. 127, 130-131, 135-136, 142-143.

28 ראה: H. Hübschmann, *Armenische Grammatik*, Leipzig 1897, pp. 66ff, 102ff, 256.

29 ראה: Schmitt, p. 131.

30 ראה: Hübschmann, *Grammatik*, p. 104; id., *Kleine Schriften zum Armenischen*, Hildesheim 1976, p. 136.

31 ראה שם, עמ' 141.

32 ראה: S. Moscati (ed.), *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages*, Wiesbaden 1980, p. 25.

33 ראה: J. Ziegler (ed.), *Septuaginta*, vol. XVI pars 2, Göttingen 1954, p. 209.

34 ראה שם.

35 ראה: *Corpus Christianorum LXXV A*, pp. 934-935.

מדוע הנוצרים של סוריה ושל ארץ ישראל היו צריכים להמציא סימן גרפי מיוחד דווקא לאחד מן ההגאים המוסריים את הסותמים הבלתי־מנושפים של היוונית (π, τ ו־א) ולא לכולם? התשובה ידועה. הפוצצים הבלתי־מנושפים של היוונית נשמעו נחציים לדוברי השפות השמיות.⁴⁴ אבל כפי שנאמר למעלה, בפרוטו־שמית היה פער בסדרת הנחציים דווקא בטור השפתי. משום כך, אף אם היה לפ"א אלופון נחצי בארמית, לא היתה גרפמה (אות) בשכילו. על כן נאלצו ליצור סימן גרפי חדש כדי לתעתק את ה־π, ואילו לתעתק את ה־τ ואת ה־א יכלו לקחת מן המוכן, דהיינו האותיות טי"ת וקו"ף.

מניין לנו שהפ"א דסגיי מקשיתא היתה נחצית? שמא היתה חיקוי נאמן של ה־π היווני — בלתי־מנושף ותו לא?⁴⁵ התשובה פשוטה. אילו דוברי הסורית והסורית הארצישראלית היו מסוגלים להגות את ה־π היווני, בדין היה שיהיו מסוגלים להגות גם את שני הסותמים הבלתי־מנושפים האחרים של היוונית, דהיינו τ ו־א. ואם כך הדבר, אין שום סיבה שישאלו את הצליל הזר של ה־π היווני כמות שהוא, ואילו את ה־τ ואת ה־א ימירו בנחציים המקבילים. גם אין להניח ששאלו את הצליל של כל הסותמים הבלתי־מנושפים של היוונית, שהרי אין המדקדקים הסוריים מכירים לא טי"ת מיוחדת ולא קו"ף מיוחדת. רק הפ"א היא מקשיתא יונתא — לא הטי"ת והקו"ף. ראייה נוספת אפשר להביא מהצורה מתטפיס (<מתתפיס, מהשורש פיס >πείσαι), המתועדת כבר בכתב היד המתוארך הקדום ביותר (411 לספירה).⁴⁶ רגיל להניח שהמעטק ת־ט חל בצורה זו בהשפעת הפ"א דסגיי מקשיתא.⁴⁷ אם פ"א זו אכן מסוגלת להפוך הגה פשוט (ת"ו) להגה נחצי (טי"ת), סביר להניח שהיא עצמה היתה נחצית. נראה אפוא שהפ"א המיוחדת המשמשת לתעתק את ה־π בסורית ובסורית ארצישראלית היא נחצית בדיוק כמו שה־pait המשמשת לתעתק את ה־π בחבשית היא נחצית.⁴⁸

יש אולי עדות שאף בארמית יהודית של ארץ ישראל ההגה שמסר את ה־π היה נחצי. כבר דרנבורג⁴⁹ גילה שבאחד מהנוסחים העבריים של פירוש רס"ג לספר יצירה,⁴⁸ במקום המלה העברית אפדנו מופיעה המלה הארמית אפטרופא, הבאה, כידוע, מן המלה היוונית ἐπίτροπος.⁴⁹

של בעלי המסורה, אבל אין זה נראה כלל, מכיוון שאין עדות שמלה אירנית זו הגיעה אי פעם למערב. היא אינה מתועדת, לפי מיטב ידיעתי, בדיאלקטים הארמיים המערביים כי אם בארמית הבבלית, בסורית, בתרגום יונתן לנביאים (פעם אחת, בהקשר המזכיר את דניאל יא, מה) ואולי בתדמורית (פעם אחת).³⁶ והיא לא היתה מוכנת אף לאחד מן המתרגמים היווניים,³⁷ דבר שהיה קשה להסבירו לו היתה המלה בשימוש חי במערב. מסתבר, אפוא, שהמימוש הנחצי של פא"פ נשתמר הודות למסורת קריאה עקשנית בלבד, בלי סיוע של שפה מדוברת³⁸ או של סימן גרפי.

בעלי המסורה לא יכלו להבין מדוע יש פ"א נחצית במלה אפדנו, ובכל זאת הם שימרו אותה. היא לנו עדות נוספת שאנשים אלה לא מסרו מה שמסרו מתוך תפישות בלשניות או פרשניות מסוימות, אלא כשמם כן הם: דבקו במסורתם בנאמנות עיוורת.

נספח: פ"א נחצית בדיאלקטים ארמיים ובלשון חכמים

ידוע שבסורית ובסורית של ארץ ישראל יש פ"א מיוחדת המוסרת את ה־π היווני הבלתי־מנושף. ברי־הבריאוס מדבר על פ"א שהיא מקשיתא יונתא (לעומת הפ"א הדגושה הרגילה שהיא מקשיתא סורייתא),³⁹ ואליא מן נציבין דן בפ"א שהיא סגיי מקשיתא (לעומת הפ"א הדגושה הרגילה שהיא קליל מקשיתא).⁴⁰ אין ספק שאבחנה זו משקפת מציאות פונטית, שהרי, לפי תורת השירה הסורית, אין לחרוז את הפ"א המיוחדת עם הפ"א הדגושה הרגילה.⁴¹

גם בכתב הבחינו הנוצרים בין הפ"א המיוחדת לפ"א הדגושה הרגילה. בסוריה עשו זאת, החל מזמנו של יעקב מאדסה, על ידי מקום הנקודות הדיאקריטיות או על ידי מספרן.⁴² בארץ ישראל סימנו את הפ"א המיוחדת על ידי פ"א הפוכה.⁴³

- 36 ראה: Th. Nöldeke, *ZDMG*, 24 (1870), p. 102; Schultze, *ZDMG* 39 (1885), pp. 48–49. לצורת אפדנן בכתובות Nisa, ראה: *DISO*, p. 21. רק בחלק מן הדיאלקטים הארמיים המזרחיים נשתמרה פ"א מיוחדת במלה זו, עד כמה שניתן ללמוד מתעתיקים יווניים של שמות מקומות; השווה *Ἀπάδνας* בסכיבת אמד על נהר חידקל (פרוקופיוס, בנינים II, 20, iv, 17, 5; ראה גם: R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*, Paris 1927, pp. 465–466, 483 שניהם הגה פוצץ שפתי מנושף ארוך; ראה: Janssens (above, n. 83), p. 47.
- 37 ראה: J. A. Goldstein (ed.), *II Maccabees (The Anchor Bible 41A)*, Garden City 1983, p. 351.
- 38 אין להכחיש, כמוכן, שקיום פ"א נחצית בשפה המדוברת במלים שאולות מן היוונית (ראה נספח) סייע לשימור פא"פ.
- 39 ראה: A. Martin, "Jacques d'Édesse et les voyelles syriennes", *JA*, 1869, p. 477, fn. 1.
- 40 ראה שם, עמ' 479.
- 41 ראה: A. Martin, *De la Métrique chez les Syriens (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes VII, 2)*, 1879, pp. 64–65.
- 42 ראה: A. Martin, *JA*, 1869, pp. 746–477, 480–482; id. "Histoire de la ponctuation ou De la Massore chez les Syriens", *JA*, 1875, pp. 198–205.
- 43 ראה: F. Schulthess, *Grammatik des Christlich-Palästinischen Aramäisch*, Tübingen 1924, pp. 5–6; מ' בריאשר, מחקרים בסורית של ארץ ישראל, ירושלים תשל"ז, עמ' 252–255.

44 לקרבה הפונטית בין הגאים בלתי־מנושפים להגאים מסודקים, ראה: R. C. Steiner, *Affricated Šade in the Semitic Languages*, New York 1982, p. 89, fn. 151.

45 כך סוכר, כנראה, בר (לעיל, הע' 11).

445 ראה: W.H.P. Hatch, *An Album of Dated Syriac Manuscripts*, Boston 1946, Plate I, passim.

445 השווה: T. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, London 1904, §177B; C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, Berlin 1908, §59eβ.

46 ראה הע' 32, לעיל.

47 ראה: Derenbourg (above, n. 12) p. 518.

48 בכתב־יד מינכן 221, החל מדף 50, עמ' ב. אני אסיר תודה למר בנימין ריצ'לר מן המכון לתצלומי כתב־יד, על העזרה שהושיט לבתי־אחי, הדסה שטיינר, במציאת הקטע ובצילומו.

49 המלה אפטרופא מתועדת, ביחד עם המקור היווני שלה, כבר בקבלה דר־לשונית משנת 132 שנתגלתה במערת המכתבים כנחל חבר. ראה: י' פולוצקי, "שלוש תעודות מארכיונה של בבתה בת שמעון", ארץ־ישראל, 8 (תשכ"ז), עמ' 50.

לפי נוסח זה, הפ"א ה"קשה" שהיא "בין ביי"ת לבין פ"א דגושה (רגילה)" מוסרת את ה"π היוונית — בדיוק כמו שהפ"א דסגי מקשיא מוסרת את ה"π היוונית. ואכן המלה אפיטרופא עצמה כתובה בסורית ארצישראלית בסימנים לפ"א דסגי מקשיא, דהיינו פ"א אין הפוכות.⁵⁰

אפשר שמי שהמיר אפדנו באפטרופא עשה כן משום שיש באפטרופא שתי היקרויות של הפ"א הנחצית, מה שעושה אותה למוצלחת במיוחד בתור דוגמה לתופעה זו. ואם כן הדבר, מסתבר שהיו עוד דוגמאות, בעלות פ"א נחצית אחת, שאפשר היה להביא מן הארמית היהודית ומלשון חכמים.

ברם, אין ראיה זו ראיה גמורה, שהרי אפשר להסביר את המרת אפדנו באפטרופא בדרך אחרת, כמעשה ידי סופרים. אפשר שמעתיק אחד, שלא הכיר את המילה אפדנו, המיר את האות השלישית (דל"ת) ברי"ש ואת שתי האותיות האחרונות (נו"ן וי"ו) בטי"ת. (ואכן, בדיוק שתי הטעויות האלה מתועדות באותו קטע של פירוש דונש בן תמים לספר יצירה שהבאנו למעלה. לפי מהדורת דוקס,⁵¹ יצחק ישראלי "היה קורא ויטע אהלי אפר"ט אפטנו". ברור שיש לגרוס: "היה קורא ויטע אהלי אפדנו אפטנו", וזאת אומרת שהיה מממש את המלה אפדנו [אפטנו]). מעתיק שני שמצא את הצורה חסרת המשמעות אפרט לפניו תיקן אותה לאפטרופא.

הסבר זה, כאמור, מניח שמי ששינה את המלה אפדנו לראשונה לא הבין אותה. ההסבר הראשון, לעומת זה, מושתת על ההנחה שמי ששינה את המלה לא רק שהבין אותה אלא שהכיר מקרוב את התופעה הפונטית שהיא משקפת. הנחות אלו הן שונות זו מזו כל-כך, שיש מקום לקוות שבדיקה יסודית של הנוסח כולו תוכל להכריע ביניהן.

על כל פנים, הרעיון שבשפתם המדוברת של היהודים היתה פ"א מיוחדת ששימשה למסור את ה"π במלים שאולות מן היוונית איננו חדש. כבר גרץ הביע את הדעה ש"היהודים בוודאי הגו [p] את ה"π היווני במלים שאולות מן היוונית שבשפתם המדוברת (כמו, למשל, אפיטרופוס), בדיוק כמו שעשו הסורים",⁵² אלא שגרץ הניח שהמימוש הרגיל של הפ"א בכל המצבים היה [f] לפני המאה השביעית לספירה.⁵³ גם קרויס הגיע למסקנה ש"היהודים, מצדם, לא הנהיגו שום סימן חדש אבל בוודאי היה להם הצליל של ה"π היווני".⁵⁴ בר סבור שבמלים זרות אחדות היתה פ"א מיוחדת שנבדלה מן הפ"א הדגושה הרגילה כוזה שהיתה בלתי-מנושפת כמו ה"π היווני.⁵⁵ גינזברג נוקט עמדה דומה:

תוך כדי כך [חדירת מלים יווניות רבות לעברית], חדר לעברית לפחות הגה יווני אחד: העברית שבה ציינה אות פ"א או עיצור רפוי (בדומה ל־) באנגלית, אך

50 ראה: F. Schulthess, *Lexicon Syropalaestinum*, Berlin 1903, p. 16.
 51 ראה: קונטרס המסורת, עמ' 73.
 52 ראה: MGWJ, 30 (1881), p. 514.
 53 שם, עמ' 512.
 54 S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, Berlin 1898, p. 36.
 55 ראה הע' 11, לעיל.

דו-שפתי) או p מנושף (בדומה ל־pool באנגלית, אך ביתר נשיפה), לא היה בה הגה קרוב במידה מספקת להגה π היווני, שהוא עיצור נטול-נשיפה לחלוטין (בדומה ל־p בצרפתית: poule); משום כך נשאלו המלים היווניות המכילות π יחד עם אותו ההגה המיוחד ליוונית (מכאן מתבאר, מפני מה הפכו העיצורים הסמוכים ל־π במלה השאלה, לעיתים, ל"אמפאטיים" כגון השורק במלת פֶּרְצוּף).⁵⁶

קשה להכריע אם, לפי גינזברג, הפ"אין של פרצוף היו סתם בלתי-מנושפות או גם נחציות. סעד לאפשרות השנייה (וראיה נוספת לנחציות של הפ"א המיוחדת בדיאלקטים הארמיים הנוצריים) יש למצוא במאמר המוסגר בסוף הקטע.

טענתו של גינזברג שם מושתתת על ההנחה (הסבירה, במבט ראשון) שתעתיקו העברי של ה-σ שבמלה היוונית πρόσωπον היה צריך להיות סמ"ך לולא סמיכותן של פ"אין נחציות שהפכו את הסמ"ך לצד"י. אבל אין להכחיש את העובדה שיש דוגמאות של σ = צ במלים שאולות ודוגמות של צ - ס במלים שמיות טהורות שאין בהן לא פ = π ולא ט ולא ק.⁵⁷ כמו כן, אין להכחיש את העובדה שיש דוגמות של ס = σ במלים שיש בהן פ = π או ט או ק. על כן אין לסמוך על טענתו של גינזברג עד שתיערך בדיקה סטטיסטית יסודית, שתקח בחשבון את כל הנחונים.

56 ראה: ח' גינזברג בתוך: ההיסטוריה של עם ישראל, כרך 2 (האבות) עמ' 70-71. השוה: BASOR 131 (1953), p. 26.
 57 ראה 44, 42; Steiner (above, fn. 44), pp. 42, 44; ראה גם הספרות המובאת שם.

Editorial Committee: M. Bar-Asher, Z. Ben-Hayyim, M.J. Kister,
A. Levin, S. Shaked, A. Tal

Editor
H. Ben-Shammai

HEBREW AND ARABIC STUDIES

In Honour of
JOSHUA BLAU

Presented by Friends and Students
On the Occasion of His
Seventieth Birthday

Tel Aviv University
Faculty of Humanities
The Chaim Rosenberg School
of Jewish Studies

The Hebrew University of Jerusalem
Institute of Asian and African Studies
The Max Schloessinger
Memorial Foundation

1993